

4. Shahid, I. (1995). *Byzantium and the Arabs in the fifth century. Volume I. Part 2*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.

5. Shahid, I. (2002). *Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.

6. Shahid, I. (2009). *Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 2: Economic, Social and Cultural History*. Washington: Dumbarton Oaks RLC.

7. Le Strange, G. (1890). *Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*. London.

8. Le Strange, G. (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. New-York.

9. Tyshchenko, K. (2008). *Arabs'kyi plast toponimii Ukrainy VII–XIII st. Tezy dopovidi*. [The Arabian Layer in the Toponymy of Ukraine of the 7th–13th c. Abstracts] Kyiv: «Chetverta Khvyliia» Publ. [in Ukrainian].

10. Tyshchenko, K.M. (2009). *Araby na Pivnochi* [Arabs on the North]. *Skhidnyi svit*, 1, pp. 88–108. [in Ukrainian].

11. Tyshchenko, K.M. (2011). *Toponimichniy slid v Ukraini arabokhozars'koi viiny 713–737 rr.* [The Traces in the Toponymy of Ukraine of the Arabian-Khazar War of 713–737]. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriya filolohichna*, issue 53, pp. 222–241. [in Ukrainian].

12. Tyshchenko, K.M. (2019). *Movne dzerkalo pravichnoho Stepu*. [The Linguistic Mirror of the Eternal Steppe]. *Ukraina: nauka i kul'tura*, issue 37, pp. 172–217. [in Ukrainian].

13. Tyshchenko, K.M. (2016). *Dolitopysna movna istoriia ukrainsiv*. [The Pre-Chronical Language History of Ukrainians]. Kyiv-Drohobych: «Posvit» Publ. [in Ukrainian].

14. Sheliahin, D.O. (Comp.) (1973). *Ukains'ka RSR. Administrativno-terytorial'nyi podil*. [Ukrainian SSR. Administrative Division]. Kyiv: «Vyd. polit. 1-ry Ukrainy» Publ. [in Ukrainian].

15. Nepokupnyi, A.P., Stryzhak O.S., Tsiluiko K.K. (Eds.). (1979). *Slovyk hidronimiv Ukrainy* [A Dictionary of Hydronyms of Ukraine]. Kyiv: «Naukova dumka» Publ. [in Ukrainian].

16. Zhelezniak, I.M., Karpenko, O.P., Luchyk, V.V., Poliarush, T.I., Stryzhak, O.S., Shul'hach, V.P. (Comp.). (2004). *Slovyk mikrohidronimiv Ukrainy* [A Dictionary of Microhydronyms of Ukraine]. Kyiv: «Oberehy» Publ. [in Ukrainian].

17. Pavlenko, S. (2013). *Mikrotoponimy Chernihovo-Sivershchyny* [The Microtoponyms of the Chernihiv-Siverian Area]. Chernihiv: PAT «PVK «Desna» Publ. [in Ukrainian].

18. Pashchenko, V.M., (2013). *Naukovo-piznaval'nyi zmist metodu toponimichnoho kontekstuvannia* [The scientific ant epistemological Contents of the Toponymical Contextualization Method]. *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriya filolohichna*, issue 59, pp. 21–37. [in Ukrainian].

19. Hrynchyshyn, D.H., Humets'ka, L.L., Kernys'kyi, I.M. (Eds.). (1977–1978). *Slovyk staroukrain'skoi movy XIV–XV st.: U 2 t.* [A Dictionary of the Old Ukrainian (14–15th cc.): In 2 vols.]. Kyiv: «Naukova dumka» Publ. [in Ukrainian].

20. Zhovtobriukh, M.A., Volokh, O.T., Samilenko, S.P., & Slyn'ko, I.I. (1980). *Istorychna hramatyka ukrains'koi movy*. [A Historical Grammar of the Ukrainian]. Kyiv: «Vyshcha shkola» Publ. [in Ukrainian].

21. Tyshchenko, K.M. (2018). *Inshomovna istoriia ukrainsiv*. [A neighbor languages history of Ukrainians]. Kyiv-Brody: «Prosvita» Publ. [in Ukrainian].

22. Tyshchenko, K.M. (2011). *Khalifat i sivera: toponimichnyy slid v Ukraini*. [The Caliphate and Siverian Tribe: Toponymical Traces in Ukraine]. Kyiv: «Akvilon-Plius» Publ. [in Ukrainian].

23. Pritsak, O.Y. (1939). *Pokhid Mervana ibn-Muhammeda v Ukrainu 735 r. Storinka z ukrains'ko-arabs'kykh vziemyn* [The Campaign of Mervan ibn-Muhammed in Ukraine in 735 AD. A Page from the Ukrainian-Arab Relations]. *Nova zoria*, 26 (1226). [in Ukrainian].

24. Rybalkin, V.S. (2009). *Pidstupnist' «vidomoho» slova abo chytaiuchy ibn Khurdadbeha*. [The insidiousness of a «known» word or on reading of ibn-Khurdadbeh]. *Skhidnyi svit*, 3, pp. 172–178. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 903,5–033.6(477.51):902(091)

В.І. Троцька

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК СІВЕРЩИНИ

У статті висвітлюються питання вивченості глиняних виробів у похованнях давньоруського часу на території Сіверської України. Поховальні пам'ятки в даному регіоні розпочали досліджувати з XIX століття. Значний внесок в їх вивчення зробили вчені-археологи Дмитро Самоквасов, Борис Рибаків, Давид Бліфельд, Олександр Шекун, Володимир Коваленко, Олександр Моця та інші. Протягом цього часу розкопано велику кількість поховальних пам'яток: курганных, ґрунтових могильників, кенотафів та ін., що дозволило значно розширити джерелознавчу базу про поховання X–XIII ст., здійснені як за обрядом інгумації, так і за обрядом кремації. Звернена увага на курганный могильник, в яких серед поховального інвентаря виявлено глиняні вироби, переважно посуд. Останній у похованнях був не лише вмістилищем для праху покійного, але й для ритуальної їжі та питва померлого, адже наші пращури вірили в потойбічне життя.

На території Сіверської України глиняний посуд у курганных могильниках виявлено в Чернігові, Седневі, Любечі, Шестовиці, Гуцині (Чернігівщина), Вирівці, Волокитині на Сумщині. Необхідно зазначити, що під час розкопок знайдено різні типи глиняного посуду: глекоподібні й кувалеподібні посудини, миски, амфори, але найчастіше зустрічаються горщикоподібні посудини різної форми й розміру. Зафіксовано способи розташування «поховальних урн» у могилах (у центрі вогнища, у південно-східній частині вогнища, південній, східній, південно-західній тощо) та посуд із ритуальною їжею як при кремації, так й інгумації покійного. За твердженням дослідників, у могилу могли ставити як вживані посудини, в яких варили та споживали страви, так і нові глиняні посудини, що підтверджено давньоруськими писемними та іноземними джерелами. Окрім того, фрагменти кераміки виявлено і в курганных насілах. Ці знахідки археологи пов'язують із обрядом биття посуду на могилі померлого після його поховання.

Ключові слова: дослідники, глиняний посуд, поховальні пам'ятки, Сіверська Україна, ритуальна їжа, розкопки.

Актуальним завданням сучасної археологічної науки є вивчення пам'яток різних археологічних культур того чи іншого регіону. У цьому контексті важливим питанням є дослідження пам'яток давньоруського часу Сіверської України, вивчення яких розпочалося з XIX ст. та триває й до сьогодні. Аналіз матеріалів дає можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, які відбувалися у давньоруському суспільстві упродовж X–XIII ст. Історія досліджень поховальних пам'яток цього регіону налічує майже два століття. Розкопано велику кількість курганных і безкурганних могильників, кенотафів тощо, розглянуто елементи поховального обряду, який формувався під впливом етнічних і релігійних факторів [2–4; 12; 17; 18; 20; 25; 26; 30]. Дана стаття є спробою систематизації відомостей про досліджені поховальні пам'ятки давньоруського часу на території Сіверської України, де серед поховального інвентаря виявлено глиняні вироби, зокрема посуд. У археологічній літературі такий посуд називають ритуально-міфологічним. Він призначався для зберігання, споживання ритуальної їжі і питва, виконував функції супутнього інвентаря при похованні померлого, служив урною для праху під час кремації. Пізніше, під впливом нової релігії (християнства), звичай покладання в могилу посуду поступово зникає [19]. Наявність глиняного посуду в могилах, у першу

чергу, вчені пов'язують з віруваннями давніх жителів у потойбічне життя та намаганням забезпечити покійного їжею і питвом на тому світі, оскільки вони вірили, що в потойбіччі вирує життя [15, с. 83]. Важливе значення мало й упорядковане розташування посуду в похованнях (південна чи північна, східна чи західна орієнтація посуду, в головах чи ногах, справа чи зліва від померлого). Михайло Чмихов зазначав, що орієнтація посуду могла зумовлюватися тим, що *«посудини слугували своєрідним орієнтиром душ померлих до країни мертвих»* [28, с. 84–87].

Як підтверджено розкопками, не завжди в могилах фіксується увесь набір посуду. Найчастіше в похованнях знаходять кілька однотипних посудин, переважно горщиків [17; 18; 25, с. 53–55], які, за твердженням Бориса Рибаківа, вважалися символом достатку. Прикметно, що для поховальних урн використовували як вживаний посуд, так і новий. Борис Рибаків зазначав, що перед покладанням горщика в могилу в ньому спочатку могли готувати ритуальну страву, наприклад, кашу, а потім цей же горщик (або інша глиняна посудина) ставав вмістилищем праху покійного або ритуальної їжі чи питва [24, с. 76], що підтверджено писемними джерелами [22; 23]. Так, *«Повесть временных лет»* стверджує, що по смерті людини за обрядом кремації прах покійного клали у глиняну урну і насипали зверху курган [22; 24, с. 81]. Величина кургану свідчила про майновий статус померлого. Такий ритуал, як зазначають писемні джерела, іде з глибокої давнини, був поширений у в'ятичів, існував і у добу Київської Русі серед язичників до XII ст. як бідних, так і багатих верств населення [16, с. 142]. За твердженням Олександра Котляревського, літописи згадують чергування двох поховальних обрядів – кремації та інгумації [14, с. 118], які, за свідченнями археологів, у давньоруські часи взаємозамінювали один одного протягом кількох століть [3, с. 128, 129; 6]. Під час розкопок курганних могильників при обряді кремації часто фіксують глиняний посуд із прахом покійного та рештками ритуальної їжі. Глиняний посуд із рештками їжі знаходять у курганних могильниках й під час інгумації померлого. На думку вчених, при похованні небіжчика до могили ставили ті посудини, які використовували у повсякденному домашньому обігу: в горщику чи мисці – їжу; вино, хмільний мед – у глеках та амфорах [27, с. 56]. У могилу могли ставити й нові посудини, які виготовлялися спеціально для похорон. Підтвердженням цього є виявлені в курганних могильниках невивпалені посудини з погано заглаженою поверхнею, ніби виготовлені поспіхом [27, с. 56–57], і повідомлення арабських авторів, які побували на Русі в X–XI ст. та спостерігали за похованням знатних русів. Зокрема, А. Іегуди Гадасі засвідчував: *«И когда кто-нибудь умирает сжигают его вместе с его одеждою... и берут тепел этого мертвица и кладут в золотые или серебряные сосуды или в новый глиняный сосуд и зарывают его в землю»* [11, с. 262, 263; 24, с. 235].

Перші археологічні дослідження курганних могильників у даному регіоні проведені у 70-х роках XIX ст. у межириччі

Дніпра, Десни, Псла. Вони описані Опанасом Шафонським у праці *«Черниговского наместничества топографическое описание»*, виданій у 1851 році [29], та згадані Митрофаном Константиновичем у 1874 р. на III Археологічному з'їзді у Києві [13]. Значний внесок у вивчення поховальних пам'яток Сіверщини зробили Дмитро Самоквасов, Давид Бліфельд, Олександр Шекун, Олена Веремейчик, Олександр Моця, Володимир Коваленко та інші дослідники [25; 26; 2–4; 30; 17; 18; 20; 12].

Найбільш відомими поховальними пам'ятками, в яких серед поховального інвентаря за обрядом кремації та інгумації зафіксовані глиняні вироби, вважаються курганні могильники Чернігова (Чорна могила,) Гущина, Седнева, Любеча, Шестовиці (Чернігівщина) та кургани біля сіл Волокитине, Вирівка (Сумщина) [25; 26]. Джерельна база, накопичена упродовж XIX–XX ст., говорить про виявлення значної кількості поховальних пам'яток, але у них не завжди фіксується кераміка. Багато досліджених курганів були безінвентарними, інші – пограбовані скарбощукачами. Свого часу Дмитро Самоквасов виділяв поховальні пам'ятки з поховальними урнами та кургани з інгумаціями [25]. У опублікованій 1916 р. праці *«Могильные древности Северянской Черниговщины»* дослідник згадував посуд, зокрема, горщики різної величини, виліплені із «обычной глины, которые легко ломаются». Наприклад, у кургані «Чорна могила», серед великої кількості знахідок зброї, прикрас, виявлено глиняний посуд і глиняне кружало [25, с. 32, № 3405; с. 42, № 3441, 3443]. У курганах № II–IV, VII біля містечка Седнів знайдені глиняні горщики з перепаленими кістками небіжчиків [25, с. 53, рис. 62 № 3450; с. 54, 55, рис. 62 № 3480].

Горщики з перепаленими кістками виявлено і в курганах біля села Волокитине Глухівського повіту, села Вирівка Конотопського повіту, поблизу Путивля [25, с. 70, 71, 76] та у курганах № 1, 2, 3 біля Любеча. В одному з курганів, поряд з горщиком із прахом покійного, знаходився невеликий горщик з ритуванням у вигляді хвиль під вінцями (курган № 1), у якому, можливо, знаходилася їжа для померлого [25, с. 67, 68]. Варто наголосити й про поєднання в одному комплексі трьох однотипних посудин. Наприклад, в одному з горщиків містився прах покійного, в двох інших – рештки ритуальної їжі (кістки молодого барана) [25, с. 61]. У кургані біля села Гущин за обрядом інгумації між кістяком людини (біля її ніг) і кістяком коня знаходився горщик, ритований під вінцями хвилями, наповнений кістками тварин та птахів [25, с. 77, 80, рис. 79, 80, рис. 82, № 3121]. У кургані № 4–5 на території Чернігова виявлена глиняна миска з петлеподібним вухом, з якої на тому світі померлий мав споживати їжу [25, с. 63, 88, рис. 94, № 3065].

Після Дмитра Самоквасова значний внесок у вивчення курганних могильників Чернігівщини зробив Давид Бліфельд. Найбільш відомі його дослідження у Шестовиці, де упродовж польових сезонів (1948, 1956–1958 рр.) науковець досліджував комплекс Шестовицьких могильни-

ків, що дозволило йому простежити майнову і соціальну диференціацію як рядового населення, так і багатих дружинників, котрі належали до панівного класу ранньофеодального суспільства Київської Русі [7, с. 6–10]. Наприклад, у 11-ти Шестовицьких курганах перепалені кістки були вміщені в «поховальну урну-горщик» (№№ 9, 10, 24, 47, 55, 71, 72, 76, 79, 82, 97) або лежали навколо нього (№№ 84, 88, 89, 94, 101, 105) [1, с. 40]. Способи розташування поховальних урн у могилах були різноманітними [1, с. 39, рис. 13; 2, с. 116, рис. 8]:

- у восьми випадках глиняний посуд з прахом покійного знаходився у центрі вогнища (кургани №№ 6, 24, 30, 58, 66, 76, 82, 101);

- у трьох – у південно-східній частині вогнища (№№ 9, 10, 88);

- у чотирьох – у південній (№№ 15, 40, 69, 84);

- у одному кургані – у східній (№ 50).

- у одному кургані з південно-західного краю вогнища (курган № 31);

- у восьми випадках прах покійного знаходився в урні та навколо неї (№№ 15, 24, 97, 101, 30, 53, 58, 66) [1, с. 39, 40].

З цього випливає, що способи розташування поховальних урн з прахом були різноманітними, що виключає можливість практикування єдиних регламентованих ритуальних дій [1, с. 40].

На увагу заслуговує камерне поховання (№ 36 за П.І. Смолічевим), де виявлено воїна з жінкою та конем. У ньому досліднику вдалося зафіксувати горщик із рештками їжі (кістками тварин), який знаходився ліворуч біля плеча воїна. Упритул до померлого покладено меч, неподалік – дерев'яне відро [1, с. 41, рис. 15; 14–2]. У поховальному комплексі XI–XII ст. кургану № 92 поряд із трьома горщиками знайдено великий горщик, орнаментований під вінцями вдавленнями [4, с. 88, 168]. Федір Андрощук відніс цей поховальний комплекс до середини X ст. [1, с. 46].

У кургані № 100 біля голови померлої жінки знаходилося дерев'яне відро, біля ніг – глиняний горщик із тавром [1, с. 54].

Унікальною знахідкою з Шестовицького кургану № 105 є «водолій» – глиняний посуд для води з носиком для зливу, вузьким горлечком та петлеподібним вухом, за твердженням дослідників, найімовірніше, близькосхідного або причорноморського виробництва [4, с. 218; Табл. XXIX; 1, с. 69, рис. 52], що дає підстави говорити про існування зв'язків Шестовицького поселення з торговельно-ремісничими центрами Північної та Східної Європи. Іншою особливою знахідкою з Шестовицького кургану № 141 є виявлена в ньому виготовлена з глини лапа звіра, яку, скоріше за все, використовували з ритуальною метою як оберіг для покійного [1, с. 69].

У Чернігівському районі біля села Рижики у 1982 р. в курганному могильнику, який досліджував Олександр Шекун, знайдено два фрагментовані горщики, в яких знаходилися перепалені кістки покійного [8, с. 435].

У курганних могильниках X–XII ст. Чернігова, що досліджував Олександр Моця, виявлено звичайні побутові горщики, в яких знаходилися перепалені кістки небіжчиків та подібні за формою й розмірами глеки. Під курганним насипом віднайдена і глиняна миска. В одному кургані Речицького могильника досліднику вдалося знайти горщик, всередині якого стояла глиняна кухлеподібна посудина, з якої небіжчик мав у потойбіччі споживати міцні напої. У кургані Яблунівка і Козин вузькогорлі глечики були виявлені разом із скляним столовим посудом [18, с. 34–35; 20, с. 26]. Відшукані також античні амфори й амфориски (невеликих розмірів античні посудинки, які призначалися для олії, ароматичних і косметичних засобів) та глиняна миска, в якій знаходилися рештки їжі, призначені для померлого, й різні ритуальні глиняні предмети [17, с. 23; 20, с. 25–31]. Кераміка виявлена не тільки у самих похованнях, але й у курганних насипах, де зафіксовано значну кількість фрагментів посуду. Наприклад, неподалік села Комань Новгород-Сіверського району у 1980 р. у курганному могильнику, датованому Олександром Моцею XI–XII ст., у центрі насипу кургану № 2, 3 знайдено багато уламків давньоруських орнаментованих горщиків [8, с. 434]. Ці знахідки археологи пов'язують із обрядом биття посуду на могилі померлого після його поховання. Так, арабські джерела стверджують, що після поховання померлого справляли тризну: брали двадцять глеків хмільного меду, може трохи більше, ішли на пагорб, іли, пили, били посуд на могилі померлого [10, с. 73].

Як зазначав Всеволод Івакін, тризна була урочистим прощанням із померлим, під час якого відбувалися військові змагання та поховальна трапеза. Рештки поминальної трапези зафіксовано дослідником у 61-му поховальному комплексі Києва. Над кістяком та у засипному ґрунті в семи випадках виявлено кістки тварин – рештки поминального обіду у глиняному горщику. У засипці 58-ми поховань знайдено фрагменти битого посуду доби Київської Русі та античних амфор, з яких, імовірно, пили хмільний мед, пиво чи вино [9, с. 66–67]. На думку дослідників, можливо, биття посуду після завершення тризни символізувало те, що домашня власність продовжувала належати своєму померлому господареві [5, с. 153].

Отже, розглянуті поховальні пам'ятки говорять про знахідки в могилах глиняного посуду як під час кремації, так й інгумації померлого. При цьому виявлені різні типи глиняного посуду: горщики, в яких клали прах покійного та їжу для мерців; глеки й амфори, в яких ставили до могили хмільний мед та вино. Крім того, зафіксовано миски, кухлеподібні посудини, з яких померлий повинен вживати їжу та питво. Над могилою насипався курган, величина якого говорила про майновий статус небіжчика. Знахідки глиняного посуду в заможних похованнях підтверджують його використання як серед бідних, так і серед заможних верств населення навіть і після прийняття християнства.

ДЖЕРЕЛА

1. Андрощук Ф.О. *Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя)*. Київ : Товариство археології та антропології, 1999. 141 с.
2. Бліфельд Д.І. Давньоруський могильник в Чернігові. *Археологія*, Т. XVIII. Д.І. Бліфельд. 1965. С. 105–138.
3. Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовицях. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Том III. Ранні слов'яни і Київська Русь. Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1947–1948 рр. 1952. С. 123–131.
4. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ : Наукова думка, 1977. 232 с.
5. Боровський Я.Є. *Світогляд давніх киян*. Київ : Наукова думка, 1992. 176 с.
6. Браїчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ : Наукова думка, 1988. 259 с.
7. Гарига-Грихно М. Давньоруські курганні некрополі Чернігова та Чернігівського Подесення в дослідженнях Д. Бліфельда. 2016. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*. № 134. С. 6–10.
8. Гарига-Грихно М. Історіографія досліджень давньоруських курганів Чернігівщини у 50–80 рр. XX ст. (за матеріалами наукового архіву ІА НАН). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. Вип. 21. С. 431–439.
9. Івакін В.Г. Християнський поховальний обряд населення давньоруського Києва (XI–XIII ст.). *Археологія*, 2008, № 3. С. 60–75.
10. Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. Видання 2-ге. Уклад. М.Н. Петровський. АН УРСР. Інститут історії України. Київ : Радянська школа, 1946. Т. 1. 310 с.
11. Ковалевський А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. Харьков : Издательство Ордена Трудового Красного знамени Государственного университета имени А.М. Горького, 1956. 348 с.
12. Коваленко Володимир Петрович [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Коваленко_Володимир_Петрович.
13. Константинович Митрофан Олександрович [Електронний ресурс] Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Константинович_Митрофан_Олександрович
14. Котляревский А.А. О погребальных обычаях языческих славян. Москва : Синодальная типография, 1868. 243 с.
15. Магомедов Б.В. *Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури. Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. Київ, 2003. С. 83–88.
16. Мартиняк І. Ібн Фадлан про поховальні вірування та обряди східних слов'ян. *Міфологія і фольклор*, 2016. № 1/2. С. 136–142.
17. Моця А.П. *Населення Середнього Поднепрів'я IX–XIII вв.* Київ : Наукова думка, 1987. 168 с.
18. Моця А.П. *Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв.* Київ : Наукова думка, 1990. 156 с.
19. Моця О.П. *Могильники епохи Київської Русі – Інститут історії України*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: history.org.ua/?termin=Mohylnyky.
20. Моця О.П. *Населення південно-руських земель IX–XIII ст. за матеріалами некрополів*. Київ : Наукова думка, 1993. 160 с.
21. Моця О.П. *Світогляд сільського люду в давньоруські часи. Село Київської Русі*. Київ : Шлях, 2003. С. 198–207.
22. *Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г.* / Под ред. В.П. Андеяновой-Перетц. Москва–Ленинград : Издательство АН СССР, 1950. Ч. 1. 408 с.
23. *Повесть минулого літ – Літературний всесвіт* [Електронний ресурс]. Режим доступу: [GoogleSiteshttps://sites.google.com/site/povist-minulih-lit](https://sites.google.com/site/povist-minulih-lit).
24. Рыбаков Б.А. *Язычество Древней Руси*. Москва : Наука, 1987. 784 с.
25. Самоквасов Д.Я. *Могильны древности Северянской Черниговщины*. Москва : Синодальная типография, 1916. 106 с.
26. Самоквасов Д.Я. *Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда*. Москва : Синодальная типография, 1916. 41 с.
27. Хойновский И.А. *Краткие археологические сведения о предках славян и Руси*. Киев : Типография Императорского университета Святого Владимира, 1896. 264 с.
28. Чмихов М. О. *Курганы як явище давньої культури*. Київ : НМК ВО, 1993. 144 с.
29. Шафонский А. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России*. Киев, 1851. 724 с.
30. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. (1986). *Исследования на Черниговщине. Археологические открытия 1984 года*. Москва. С. 327–328.

Trotska V.I. The history of reserch pottery wares by materials of Sivershchyna oldrussian funeral monuments

The article deals with the study of clay products in the burial sites of ancient times in the territory of Severstky Ukraine. Burial sites in the region began to be explored since the XIX century. Significant contribution to their study was made by archaeological scientists Dmitry Samokvassov, Boris Rybakov, David Blifeld, Alexander Shekun, Vladimir Kovalenko, Alexander Mots and others. During this time, a large number of burial were excavated: burial mounds, soil burial grounds etc., which made it possible to significantly expand the source-knowledge base for the burial of the X–XIII centuries, carried out both by the rite of inhumation and by the rite of cremation.

Attention was paid to the burial mounds in which clay products, mainly utensils, were found among the burial stock. Which in the funerals was not only a place for the ashes of the dead, but also for ritual food and drink for the dead. Afterall, our ancestors believed in the afterlife. In the territory of Siverskyi Ukraine, clay vessels in burial mounds were found in Chernihiv, Sednev, Lyubech, Shestovytsia, Guschen (Chernihiv), Vyrvka, Volokytine in Sumy region. It should be noted that during their excavation found different types of earthenware: jug and bowl-shaped vessels, bowls, amphorae, the most common pots of various shapes and sizes. The ways of arrangement of «burial urns» in the graves (in the center of the hearth, in the southeastern part of the hearth, south, east, southwest, etc.) and utensils with ritual food, both used vessels in which they cooked and consumed dishes, and new earthenware vessels, as confirmed by ancient Russian written and foreign sources. In addition, fragments of ceramics were found in mounds. Their findings are linked by archeologists to the ritual of beating vessels on the grave of the deceased after his burial.

Key words: researchers, earthenware, funerary monuments, Severstky Ukraine, ritual food, excavations.

REFERENCES

1. Androshchuk, F.O. (1999). *Normany i sloviany u Podesseni (modeli kulturnoi vzaemodii doby rannoho srednovichchia [Normans and Slavs in Podessen (models of cultural interaction of the early Middle Ages)]*. Kyiv: Tovarystvo arkhoolohii ta antropolohii. [in Ukrainian].
2. Blifeld, D.I. (1965). *Davnoruskyi mohylnyk v Chernihovi [Ancient Russian burial ground in Chernihiv (Vol. XVIII)]. Arkheolohiia*. T. XVIII. pp. 105–138. [in Ukrainian].
3. Blifeld, D.I. (1952). *Doslidzhennia v s. Shestovytsiakh [Research in the village. Sixths (Vol. III)]. Arkheolohichni pamiatky URSR.T. III. Ranni sloviany i Kyivska Rus. Materialy polovykh doslidzhen Instytutu arkhoolohii AN URSR za 1947–1948 rr.* pp. 123–131. [in Ukrainian].
4. Blifeld, D.I. (1977). *Davnoruski pamiatky Shestovytsi [Research in the village Sixths]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Boroyskyi, Ya.Ye. (1992). *Svitohliad davnikh kyian [Worldview of the ancient people of Kiev]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
6. Braichevskyi, M.Yu. (1988). *Utverdzhennia khrystianstva na Rusi [Adoption of Christianity in Russia]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Haryha-Hrykhno Marharya (2016). *Davnoruski kurhan-ni nekopoli Chernihova ta Chernihivskoho Podessennia v doslidzhenniakh D. Blifelda [Old Russian mounds of the Chernihiv and Chernihiv Podessian necropolises in D. Blifeld's research]*. «*Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T.H.*» (134). pp. 6–10. [in Ukrainian].
8. Haryha-Hrykhno Marharya (2017). *Istoriografiiia doslidzhen davnoruskykh kurhaniv Chernihivshchyny u 50-80 rr. XXst. (za materialamy naukovooho arkhivu IA NAN. Materialy i doslidzhennia z arkhoolohii Prykarpattai Volyni [Historiography of studies of ancient mounds of Chernihiv region in 50-80rr. of XX st. (based on the scientific archive of IA NAS)]*. (23). pp. 431–439. [in Ukrainian].
9. Ivakin, V.H. (2008). *Khrystyianskyi pokhvalnyi obriad naselennia davnoruskooho Kyieva (XI–XIIIst.) [Christian Funeral Rite of the Population of Ancient Kyiv (XI–XIII st.)]*. *Arkheolohiia*. (3). pp. 60–75. [in Ukrainian].
10. Petrovskiy, M.N. (Comp). *Historiia Ukrainy v dokumentakh i materialakh. Kyivska Rus i feodalni kniazivstva XII–XIII st.* (1946). Vydannia 2-he. T. 1. [History of Ukraine in documents and materials. Kievan Rus and the feudal principalities of the XII–XIII centuries. 2nd edition. Vol.1.]. Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].
11. Kovalevskiy, A.P. (1956). *Knyha Akhmeda Ybn-Fadlana o eho puteshestvyi na Volhu v 921–922 hh.: Staty, perevod i komentaryi [The book of Ahmed Ibn-Fadlan about his journey to the Volga in 921–922: Articles, translations and comments]*. Kharkov: Yzdatelstvo Orde-na trudovoho krasnoho znamenya Hosudarstvennoho unyversyteta ymeny A.M. Horkoho. [in Russian].
12. Kovalenko Volodymyr Petrovych [Vladimir Kovalenko]. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Коваленко_Володимир_Петрович.
13. Konstantynovych Oleksandr Mytrofanovych [Konstantynovich Mitrofan Oleksandrovich]. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Константинович_Митрофан_Олександрович.

14. Kotliarevskiy, A.A. (1868) O pohrebalnykh obuchaiakh yazucheskoy khslavian [On the funeral customs of pagan Slavs]. Moscow: Synodalnaia tipohrafiya. [in Russian].

15. Mahomedov, B.V. (2003). *Potoibichnyi benket u pokhvalnomu obriadi cherniakhivskoi kultury [After-party banquet in the funeral rite of Chernyakhiv culture]*. Starozhytnosti I tsiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy. Kyiv: Instytut arkheolohii NANUkrainy. pp. 83–88. [in Ukrainian].

16. Martyniak Iryna (2016). *Ibn Fadlan pro pokhvalni viruvania ta obriady skhidnykh slovian [Ibn Fadlan on the Funeral Beliefs and Rites of the Eastern Slavs] Mifolohiia i folklor. (1/2)*. pp. 136–142. [in Ukrainian].

17. Motsya, A.P. (1990a). *Nekotorue svedeniya o rasprostranenyi khrystyanstva na yuhe Rusy po dannum pohrebalnoho obriada [Some information on the spread of Christianity in the south of Russia according to the funeral rite]*. Obriady y verovaniya drevnego naseleniya Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. pp. 114–133. [in Russian].

18. Motsya, A.P. (1990). *Pohrebalnye pamiatnyky yuzhnorusskiykh zemel IX–XIII vv. [Funeral monuments of the South Russian lands of the IX–XIII vv.]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].

19. Motsia, O.P. *Mohylnyky epokhy Kyivskoi Rusi. Instytut istorii Ukrainy [Burial Grounds of the Era of Kievan Rus. Institute of History of Ukraine]*. Retrieved from: history.org.ua/?termin=Mohylnyky. [in Ukrainian].

20. Motsia, O.P. (1993). *Naselelnia pviddenno-ruskiykh zemel IX–XIII st. za materialamy nekropoliv [Population of the South-Russian lands of the ninth and thirteenth centuries. according to the materials of the necropolises]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

21. Motsia, O.P. (2003). *Svitohlid silskoho liudu v davnoruski chasy [World outlook of rural people in ancient times]*. Selo Kyivskoi Rusi. Kyiv: Shliakh. pp. 198–207. [in Ukrainian].

22. Andeianovoi-Peretts, V.P. (Comp). *Povest vremenukh let po Lavrentevskoi letopysy 1377 h. (1950). [The Tale of Bygone Years according to the Lawrence Chronicle of 1377 h. Part 1.]*. Moscow-Leningrad: Yzdatelstvo AN SSSR. Ch. 1. [in Russian].

23. *Povist mynulikh lit – Literaturnyi vsesvit [The Story of Last Years – The Literary Universe]*. Retrieved from <https://sites.google.com/site/povist-minulih-lit> [in Ukrainian].

24. Rubakov, B.A. (1987). *Yazuchestvo Drevnei Rusy [Paganism of Ancient Russia]*. Moscow: Nauka. [in Russian].

25. Samokvasov, D.Ya. (1916). *Mohylnye drevnosti Severianskoi Chernyovshchynu [Grave antiquities of Severian Chernihiv region]*. Moscow: Synodalnaia tipohrafiya. [in Russian].

26. Samokvasov, D.Ya. (1916). *Raskopky severianskiykh kurhanov v Chernyove vo vremia XIV Arkheolohycheskoho sezda [Excavations of northerly mounds in Chernigov during the XIV Archaeological Congress]*. Moscow: Synodalnaia tipohrafiya. [in Russian].

27. Khoinovskiy, Y.A. (1896). *Kratkye arkheolohycheskye svedeniya o predkakh slavian y Rusy [Brief archaeological information about the ancestors of the Slavs and Russia]*. Kyiv: Tipohrafiya Ymperatorskago unyversyteta SviatohoVladymyra. [in Russian].

28. Chmykhov, M.O. (1993). *Kurhany yak yavlyshche davnoi kultury [Mounds as a phenomenon of ancient culture Mounds as a phenomenon of ancient culture]*. Kyiv: NMK VO. [in Ukrainian].

29. Shafonskiy, A. (1851). *Chernyovskoho namestnychestva topografycheskoe opysanye s kratkym heohrafycheskym y ystorycheskym opysanyem MaloiRossyy. [Chernihiv governorate topographic description with a brief geographical and historical description of Little Russia]*. Kyiv. [in Russian].

30. Shekun, A.V., Veremeichyk, E.M. (1986). *Yssledovaniyana Chernyovshchynе [Research in Chernihiv region]*. *Arkheolohycheskye otkrytiya 1984 hoda*. Moscow. pp. 327–328. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2020р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94(477.5):737.1«135/141»

Ю.О. Коваленко

ДЖУЧИДСЬКІ МОНЕТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті зроблена спроба через знахідки золотоординських монет висвітлити маловивчений період історії розвитку літописного Глухова і його округи у другій половині XIV – на початку XV ст. Вперше вводиться до наукового обігу інформація про ряд джучидських монет – дангів, знайдених на історичних землях Глухівського князівства.

Велика кількість міст на Русі постраждали внаслідок епідемії чуми 1352 р. Глухівське населення вимерло практично повністю, однак, згідно археологічних даних, місто відродилося та існувало ще і в XV ст.

Що ж до околиць, то поза містом життя продовжувало існувати наприкінці XIV ст. І це вдалося встановити саме завдяки знахідкам золотоординських монет. З їх допомогою атрибутовано ряд давньоруських селищ, життя на яких тривало протягом XIV–XV ст. Датування всіх монет вкладається у вузькі хронологічні рамки. Більшість з них відноситься до періоду так званої «Мамаєвої орди», яка проіснувала менше 20-ти років (1361–1380 рр.).

Ключові слова: Глухівське князівство, джучидські монети, данг.

Одним з важливих джерел у вивченні економічних контактів давньоруських земель у післямонгольський час є нумізматичні матеріали. Дана робота присвячена знайденим у різні роки на території Глухова та в його окрузі монетам періоду Золотої Орди.

Вивченням проблематики грошового обігу на Сіверщині у золотоординський період та атрибуцією монет займалися М. Догель, В. Шугаєвський, Г. Федоров-Давидов, Г. Козубовський, М. Котляр, Ш. Бектінеєв, В. Рябцевич, Є. Іванаускас, К. Хромов, І. Хромова, З. Зразюк, В. Зайцев, Ю. Барейша, В. Малезик, В. Шапошник, Ю. Зайончковський, О. Овсянников, Л. Булава, О. Шевчук та ін. Незважаючи на те, що дослідницький матеріал та джерельна база останнім часом значно поповнилися, на думку самих дослідників тематика, присвячена монетам, карбованим у післямонгольський час, а саме у XIV–XV ст., є найменш вивченою і систематизованою у порівнянні з іншими історичними періодами.

Рис. 1, 2. Данги хана Абдуллаха, карбовані у м. Азак в середині 1360-х рр.